

Aleksandar Janković¹
Slobomir P univerzitet
Slobomir-Bijeljina

Originalni naučni rad
UDC 316.343:316.752
DOI 10.7251/SDSR1611005J
Prihvaćeno, 2.6.2016.

Promene vrednosnih orijentacija mladih u periodu postsocijalističke transformacije

Apstrakt

U radu se analiziraju promene vrednosnih orijentacija mladih u periodu postsocijalističke transformacije u odnosu na period pred raspad socijalizma. Cilj istraživanja je da se utvrdi intenzitet i smer promena vrednosnih orijentacija: rodne neravnopravnosti, netolerancije, nacionalizma, organicizma, religioznosti, političkog i ekonomskog liberalizma i tržišnog fundamentalizma. Promene vrednosnih orijentacija se tumače kao proizvod procesa društvenih promena: modernizacije, retradiconalizacije i sistemske promene.

Ključne reči: *postsocijalistička transformacija, modernizacija, retradiconalizacija, sistemska promena, liberalizam, mladi.*

Uvod

U poslednje dve i po decenije u BiH je došlo do dramatičnih društvenih promena koje se ogledaju u raspadanju socijalizma, razgradnji zajedničke države, tragičnim etničkim sukobima i procesu društvene transformacije u tržišnu ekonomiju i politički pluralizam. Ovi procesi su doveli do toga da se današnje bosanskohercegovačko društvo, u mnogim elementima, bitno razlikuje od onog kakvo je bilo krajem osamdesetih godina prošlog veka. Društvene promene koje su se desile u ovom periodu se mogu posmatrati kao međusobno isprepletano delovanje sistemske promene i modernizacije.

Sistemska promena podrazumeva promenu načina proizvodnje društvenog života, odnosno promenu uspostavljenih društvenih odnosa između klasa, čime se menja osnova na kojoj počivaju klasni odnosi, kao i na-

¹ Docent na Fakultetu za ekonomiju i menadžment Slobomir P univerziteta, e-mail: alekjan@hotmail.com

čin konstituisanja samih klasa². Za razliku od socijalizma gde nije postojala razdvojenost ekonomskog, političkog i kulturnog podsistema i kojima se upravljalo iz jednog (partijskog) centra od strane jedinstvene vladajuće klase (političkih i privrednih funkcionera), u kapitalizmu dolazi do njihovog razdvajanja i upravljanja iz različitih centara³. Tako se, iz jedinstvene vladajuće klase, u procesu društvene transformacije izdvajaju tri grupacije: ekonomska, politička i kulturna elita, iz kojih se postepeno konstituiše vladajuća kapitalistička klasa⁴. I u drugim delovima društvene strukture se dešavaju značajne promene⁵. Pripadnici srednje klase, stručnjaci i niži rukovodioci, zadobijaju veću autonomiju u odnosu na vladajuću klasu, ali njihov društveni položaj u novom društvenom sistemu postaje nestabilniji jer prevashodno zavisi od tržišne pozicije (od znanja i veština koje poseduju). Slično tome, položaj pripadnika radničke klase sve više zavisi od fluktuacija na tržištu, pozicije zemlje u globalnoj ekonomiji, potrebe tržišta za određenom vrstom zanimanja, grane delatnosti u kojoj su zaposleni, sindikalne organizovanosti i sl. U procesu strukturisanja novog društvenog sistema pojavljuju se „nove“ klase i slojevi kao što su privatni preduzetnici, koji su u prethodnom sistemu praktično bili „vansistemska kategorija“⁶, veoma malobrojna i u ekonomskom pogledu marginalna grupacija, a u novom društvenom poretku čine stub kako privrednog, tako i celokupnog društvenog razvoja. S druge strane, neke društvene klase

² Klase se shvataju kao društvene grupe koje imaju različitu ulogu u procesu reprodukcije datog načina proizvodnje društvenog života i na njemu zasnovanog sistema društvenih odnosa. Klase su interesno suprotstavljene grupe s obzirom da u različitoj meri poseduju ekonomske, organizacijske i kulturne resurse (kapital, upravljačka ovlašćenja i obrazovanje), što dovodi do razlike u životnim uslovima kod pripadnika različitih klasa, a njihove odnose čini otvoreno ili prikriveno konfliktnim. Videti: Mladen Lazić. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2011: 18-53.

³ U radu se polazi od stanovišta da je socijalizam poseban tip klasnog društva koje je, kao i kapitalističko društvo, zasnovano na dominaciji vladajuće klase i odnosima eksploatacije. Videti: Mladen Lazić. *U susret zatvorenom društvu. Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed. 1987.

⁴ Lazić je taj proces nazvao „adaptivnom rekonstrukcijom elite“, a proučavao ga je na primeru Srbije – up. Mladen Lazić ur. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić. 2000.

⁵ U analizi smo koristili sledeći model klasno-slojne strukture: 1. Vladajuća (viša) klasa – sastoji se od slojeva: direktori, političari, krupni i srednji privatni preduzetnici; 2. Srednja klasa – sastoji se od slojeva: niži rukovodioci, sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici, stručnjaci, samozaposleni sa VSS; 3. Posredna klasa – sastoji se od slojeva: tehničari, službenici, samozaposleni sa SSS, niži rukovodioci sa SSS; 4. Radnička klasa – sastoji se od slojeva: KV/VKV radnici, PK/NK radnici; 5. Sitni poljoprivrednici. Videti: Mladen Lazić and Slobodan Cvejić. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“, *International Journal of Sociology*. Vol. 37, No. 3, 2007: 62.

⁶ Mladen Lazić. *U susret zatvorenom društvu. Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed. 1987.

se, u procesu transformacije, u strukturalnom smislu dezintegrišu i od njih se formiraju druge klase i slojevi (npr. vladajuća klasa iz socijalizma se raspada, a njeni pripadnici u velikom procentu postaju elita)⁷.

Prelazak na tržišnu ekonomiju i politički pluralizam se može smatrati i modernizacijom društva, jer se time ispunjavaju neophodne (ne nužno i dovoljne) pretpostavke za brži i dinamičniji ekonomski razvoj i demokratizaciju (socijalizam je „statično“, a kapitalizam „dinamično društvo“)⁸. No, treba imati u vidu da prelazak iz socijalizma u kapitalizam nema nužno modernizacijski karakter u svim aspektima, nego su se u različitim društvima i u različitim periodima transformacije, u manjoj ili većoj meri, javljali procesi koji su suprotni modernizacijskim (pad proizvodnje i izvoza, tehnološko zaostajanje, izbijanje društvenih sukoba, zaoštavanje društvenih nejednakosti, osiromašenje stanovništva, masovna nezaposlenost, gubitak socijalnih prava iz perioda socijalizma kao što su besplatno lečenje i školovanje itd). Važno je primetiti i to da je prelazak iz socijalizma u kapitalizam imao drugačiji tok i dinamiku u svakom pojedinačnom društvu (*Path Dependence Theory*), što zavisi od dostignutog nivoa ekonomske razvijenosti pred raspad socijalizma, kulture i tradicije društva, istorijskih činilaca, pa i političke podrške iz Evropske unije (što se najbolje vidi ukoliko se uporede na primer Bugarska, Rumunija i Hrvatska, koje su imale političku podršku, sa Makedonijom, Turskom ili Srbijom, gde je podrška izostala). To je uticalo da se početno, naglašeno optimistično, jednolinijsko shvatanje o prelazu (tzv. „tranziciji“) iz socijalizma u kapitalizam odbaci (čemu su najviše doprineli sociolozi) i zameni fleksibilnijim pojmom postsocijalističke transformacije (PST). Postepeno se iskristalisalo shvatanje da ne postoji jedinstven model koji mogu primeniti sve postsocijalističke zemlje na putu u kapitalizam, kao i da ne postoji samo jedan oblik kapitalizma koji je moguće uspostaviti.

Pored promena u klasno-slojnoj strukturi, postsocijalistička transformacija je donela i niz drugih promena u postsocijalističkim društvima. Tu se prvenstveno misli na promene u društvenoj pokretljivosti (dolazi do rasta samoreprodukcije klasa)⁹, zatim promene u ekonomskim nejednakostima (podaci pokazuju da se uvećavaju)¹⁰ i promene u vrednosnim obrascima osnovnih društvenih klasa i slojeva. Obim i dinamika navedenih procesa se razlikuju od jednog do drugog društva.

⁷ Ibidem.

⁸ Up. Mladen Lazić. *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić. 1994.

⁹ Up. Za Srbiju: Mladen Lazić, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123-144. 2011. Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2011.

¹⁰ Ibidem.

Teorijsko-hipotetički okvir

Da bismo ispitali promene vrednosnih orijentacija mladih u BiH u periodu PST pošli smo od nekoliko teorijskih pretpostavki. Pre svega, poći ćemo od pretpostavke da krupne društvene promene (kao što su modernizacija i PST) neminovno prate promene u svesti ljudi, vrednosnim obrascima, pa i konkretnim oblicima ponašanja pojedinaca i grupa, koji svoje društveno delovanje nastoje prilagoditi promenjenim društvenim okolnostima (novom sistemu društvenih odnosa). Od ove pretpostavke polazi većina istraživača vrednosti, s tim što među njima postoje određene razlike u shvatanju determinističkog sleda između društvenih promena i promena vrednosti. Dok jedni smatraju da vrednosne promene nastaju kao proizvod društvenih promena, drugi smatraju da je ta veza dvosmerna, tj. da se vrednosti menjaju pod uticajem temeljnih društvenih odnosa koji su uspostavljeni u društvu, ali da su i same činilac koji može da doprinese društvenoj promeni („pripremaju put“ normativno-institucionalnim promenama u društvu). Tako, na primer, Pantić smatra „da vrednosne promene kasne za strukturalnim promenama i da realno razlikovanje u domenu svesti zaostaje za socijalnom diferencijacijom“¹¹. Slično njemu, Inglehart u svojoj revizionističkoj teoriji modernizacije kao nezavisnu varijablu u determinističkom nizu postavlja socio-ekonomski razvoj, koji vodi ka određenim kulturnim i vrednosnim promenama, a ove ka sve snažnijim zahtevima za uvođenjem demokratije tamo gde ne postoji, odnosno njenom osnaživanju u zemljama koje su već demokratske¹². S druge strane, iz teorije vrednosno-normativne disonance proizilazi naizgled paradoksalan zaključak o dvosmernoj vezi između društvenih i vrednosnih promena: vrednosne orijentacije se formiraju pod uticajem vladajućeg sistema društvenih odnosa, dok je istovremeno, za promenu društvenog sistema potrebno da postoji određen sklop (antisistemskih – prim. A. J.) vrednosnih orijentacija kod društvenih grupa koje žele ukinuti stari i uspostaviti novi društveni poredak. Sekulić zastupa stanovište gotovo identično Lazičevom, s obzirom da tvrdi da „vrijednosne orijentacije ovise o promjenama u društvu (ali i anticipiraju te promjene)“¹³.

¹¹ Dragomir Pantić. „Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične“. Novi Sad: Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 118-119. 2005: 60.

¹² Ronald Inglehart, Christian Welzel. *Modernizacija, kulturna promjena i demokratija*, Zagreb: Politička kultura. 2007.

¹³ Duško Sekulić. „Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promena“. *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011: 62.

Sljedeća pretpostavka je da prihvatanje određenih vrednosnih orijentacija zavisi od klasno-slojne pripadnosti i da se kod različitih klasa formiraju distinktivni vrednosni sistemi. Istraživanja koja su izvršena sedamdesetih i osamdesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije su to potvrdila. Tu prvenstveno mislimo na nekoliko istraživanja vrednosti u populaciji mladih.¹⁴ Položaj u klasno-slojnoj strukturi društva determiniše klasne interese, a klasni interesi uslovljavaju društveno delovanje i način tumačenja društvene stvarnosti: kako percipiraju društvene odnose, kako vide druge društvene grupe i njihove međusobne odnose, koje vrednosti usvajaju i koje ciljeve žele postići.¹⁵ Ukoliko postoji svest o zajedničkim interesima, iz nje proizilazi veća ili manja spremnost da se interesi odbrane kolektivnim naporima, odnosno da se suprostave interesima konkurentske grupe/klase, što je opisano pojmom „delatnog potencijala“ koji se definiše kao „stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarivanja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprostavi takvoj akciji neke konkurentske (suprostavljene) grupe“.¹⁶

U empirijskim istraživanjima je uočeno da se vrednosti kojima se legitimiše društveni poredak, tzv. „dominantne vrednosti“, stvaraju i reprodukuju u vladajućim društvenim slojevima, a onda postepeno rasprostiru, ili bolje rečeno nameću, ostalim društvenim slojevima kao idejni okvir za tumačenje društvene stvarnosti. Od toga da li vladajuća grupacija uspeva ili ne uspeva da nametne sopstvenu, ideološki obojenu interpretaciju stvarnosti u značajnoj meri zavisi dugoročna stabilnost društvenog poretka. Nametanje određene slike stvarnosti od strane vladajuće grupe neki istraživači nazivaju „kulturnom hegemonijom“¹⁷. Pored vladajućih slojeva, važnu ulogu u prenošenju dominantnih vrednosti na niže društvene slojeve (radnici, sitni poljoprivrednici) imaju srednji slojevi (stručnjaci, intelektualci, niži rukovodioci, itd), a oni ih u zavisnosti od društveno-istorijskih okolnosti, kulture, tradicije i trenutne konstelacije društvenih odnosa, lakše ili teže usvajaju, odnosno u manjoj ili većoj meri im se protive.¹⁸

¹⁴ Dragomir Pantić. *Vrednosne orijentacije, osobine ličnosti i klasna pripadnost*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, doktorska disertacija. 1977a: 186; Dragomir Pantić. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije. 1981: 15, 21; Dragomir Pantić. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. 1990: 89-96.

¹⁵ Mladen Lazić, Jelena Pešić. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF. 2013: 288.

¹⁶ Mladen Lazić. „Delatni potencijal društvenih grupa“, *Sociologija*, br. 2, 1996: 272.

¹⁷ Pojam izvorno potiče od italijanskog marksiste Gramšija, a kod nas ga koristi M. Lazić.

¹⁸ Lazić, Mladen; Pešić, Jelena. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: Lazić i Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF. 2013. str. 286, 288, 290, 292, 298.

Odnos između normativnog sistema (kojim se reguliše način funkcionisanja društvenog poretka) i dominantnog sistema vrednosti (koji usmerava individualno i kolektivno delovanje u poželjnom smeru) se objašnjava pomoću teorije vrednosno-normativne disonance Mladena Lazića.¹⁹ U situaciji stabilne reprodukcije društvenog poretka, društveno delovanje se odvija u skladu sa dominantnim vrednostima, koje su determinisane vladajućim sistemom društvenih odnosa i istorijskim činiocima „dugog trajanja“ (tradicijom, kulturom, itd). U takvoj situaciji su postojeće norme i dominantne vrednosti međusobno usaglašene. Međutim, kada dođe do promene sistema društvenih odnosa, odnosno normativno-institucionalnog poretka, dešava se da pojedinci i grupe nastavljaju da deluju u skladu sa vrednostima koje odgovaraju prethodnom društvenom sistemu (što je posledica sporije promene vrednosnih obrazaca u odnosu na normativne). Tako dolazimo do pojma systemske vrednosno-normativne disonance, kojom se označava stepen usklađenosti, odnosno neusklađenosti vrednosnih orijentacija neke klase sa vladajućim normativnim poretkom. Što je neusklađenost veća, veća je disonanca, kao i obrnuto. Neusklađenost između vrednosti i normi može nastati i bez promene društvenog sistema, u situaciji unutrašnje reorganizacije, bez suštinske promene principa na kojima sistem funkcioniše. U takvoj situaciji, kada postoje različite, pa čak i kontradiktorne norme po kojima sistem funkcioniše nemoguće je nedvosmisleno vrednosno utemeljenje, što dovodi do stanja unutarstemske vrednosno-normativne disonance. Kao primer navešćemo period ekonomske krize, kada su mnoge države sa razvijenom tržišnom ekonomijom posegle za državno-intervencionističkim merama kako bi se određena preduzeća (od vitalnog značaja) spasila od propasti iako je to suprotno elementarnim principima tržišne ekonomije. Ovde je potrebno uvesti i pojam vrednosne konzistencije, kojim se označava stepen istovetnosti (homogenosti) vrednosnih orijentacija, a koji se na analitičkom nivou svodi na nivo podudarnosti u stavovima pripadnika iste društvene klase. Visoka konzistentnost je pretpostavka za kolektivno delovanje u pravcu promocije ili zaštite klasnih interesa²⁰. Ako neka društvena grupa ima visoku vrednosnu konzistenciju i visoku disonancu, ona može biti nosilac društvenih promena kojima se uspostavlja novi društveni poredak, odnosno ukoliko ima visoku konzistenciju i nisku disonancu, ta društvena grupa može biti oslonac stabilizacije i reprodukcije poretka. Društvene grupe koje imaju izraženu vrednosnu nekonzistenciju ne mogu biti središnji akter društvenih promena, već u najboljem slučaju mogu samo pomagati nosioce promena²¹.

¹⁹ Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2011.

²⁰ Mladen Lazić *Isto*, str. 180-184.

²¹ Mladen Lazić, *Isto*, str.184.

Promene vrednosnih orijentacija ćemo pratiti na osnovu iznesenih teorijskih pretpostavki i teorijskih modela nekoliko najiskusnijih istraživača vrednosti na našim prostorima²², koje ćemo adaptirati i prilagoditi našem istraživanju. Već smo rekli da ćemo promene vrednosnih orijentacija posmatrati kao proizvod dva procesa društvenih promena. Prvi je evolutivni proces modernizacije društva, a drugi je diskontinuirani proces sistemske promene (prelaska iz socijalizma u kapitalizam).

Modernizaciju društva ćemo posmatrati na području kulturnog podsistema, a vrednosne orijentacije koje nam služe kao indikator modernizacije su: rodna ravnopravnost, tolerancija prema netradicionalnim oblicima ponašanja i socijalne identifikacije, netolerancija homoseksualnosti, religioznost, nacionalizam i organicizam. Iako smo, u osnovi, sledili Inghartovu revizionističku teoriju modernizacije, izbor vrednosnih orijentacija koje su uzete kao indikatori modernizacije je odstupao od dve glavne dimenzije vrednosnih promena o kojima govori Inghart (kretanje od tradicionalnih ka sekularno-racionalnim i od vrednosti preživljavanja ka vrednostima blagostanja). Ipak, radi se o vrednostima za koje Inghart smatra da su veoma bliske vrednostima samoizražavanja: prvo, naglašavaju mogućnost slobodnog izbora prilikom donošenja odluka i tako podstiču ljudsku emancipaciju²³; drugo, blisko su povezane sa demokratijom jer je nemoguće zamisliti demokratsko društvo u kojem nema tolerancije različitosti i ravnopravnosti između polova²⁴; treće, prema nalazima Ingharta, ove vrednosne orijentacije, poput vrednosti samoizražavanja, su se verovatno dinamično menjale poslednjih decenija, tako da je njihovu promenu lako registrovati²⁵. Pored toga, neuspešnost primene Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja u više navrata u Srbiji²⁶ nas je nagnala da odustanemo od njegove primene u našem istraživanju i da se preorijentišemo na druge indikatore modernizacije.

²² U Srbiji: Dragomir Pantić i Zagorka Golubović; u Hrvatskoj: Duško Sekulić, ali njima se, usled ograničenog prostora, nećemo detaljnije baviti.

²³ Na jednom mestu Inghart kaže: „Društva koja visoko vrednuju ekspresiju naglašavaju autonomiju i kvalitetu života... Ta su društva također relativno visoko rangirana u pogledu ravnopravnosti spolova i tolerancije homoseksualaca, lezbijki, stranaca i drugih autsajdera...“ (citirano prema: Inglehart, Ronald; Welzel, Christian. *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Zagreb: Politička kultura. 2007.).

²⁴ Na drugom mestu Inghart kaže: „Tvrdimo da ravnopravnost spolova – zajedno s tolerancijom autsajdera kao što su ljudi drugih rasa, stranci i homoseksualci – postaje bitan element demokracije“ (Isto, str. 264). Ili, slično tome: „Naglašavanje čovjekova izbora među građanima favorizira politički sustav koji pruža najširi prostor za izbor: demokraciju“ (Isto, str. 144).

²⁵ Ronald Inglehart & Christian Welzel, *Isto*, str. 132-136.

²⁶ Zoran Pavlović. *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. 2009.

Zoran Pavlović. „Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja“, *Primenjena psihologija*, Vol. 2 (2), 2009a.

S druge strane, glavni pravac vrednosnih promena koje su nastale usled systemske promene ćemo posmatrati na području političke i ekonomske regulacije, a glavni indikatori ovog procesa su širenje vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma. Prilikom izbora indikatora smo sledili Lazićev teorijski model, koji smo proširili uvođenjem još jedne vrednosne orijentacije - tržišnog fundamentalizma.

Nakon predstavljanja našeg teorijskog modela koji će nam poslužiti u istraživanju vrednosnih orijentacija, fokusiraćemo se na izvođenje konkretnijih istraživačkih pretpostavki o vrednosnim orijentacijama u periodu pred raspad socijalizma (1989) i u periodu „ubrzane“ postsocijalističke transformacije (2012).

Socijalistički poredak u Jugoslaviji je u pogledu dominantnih vrednosti predstavljao mešavinu vrednosti karakterističnih za tradicionalna i moderna društva. Pokrenuti su modernizacijski procesi (elektrifikacija, industrijalizacija, urbanizacija, rast obrazovnog nivoa, snažna uzlazna socijalna mobilnost širokih društvenih slojeva, itd)²⁷ koji su „prodrmal“ tradicionalni sistem vrednosti i pospešili širenje vrednosti karakterističnih za moderna društva - sekularizam, rodnu ravnopravnost (koja se ogledala kroz sve veće zapošljavanje žena), etničku toleranciju itd. Ipak, s obzirom da su odbačeni temeljni aspekti modernizacije – tržišna ekonomija i politički pluralizam, takav sistem se nije mogao u potpunosti modernizovati. Pored toga, neke od vrednosti koje su tipične za tradicionalna društva nikad nisu bile iskorenjene. Razloge za to treba potražiti u tome što su ideološko-vrednosni obrasci na kojima je počivao socijalizam u mnogim elementima slični sa tradicionalnim (anti-individualizam, nadređenost kolektivnih interesa individualnim, strogo poštovanje hijerarhije, društvena autarhičnost i zaokupljenost „vlastitim putem razvoja“, egalitarni principi u raspodeli društvenih dobara, usmerenost na potrošnju, a ne na akumulaciju i štednju, antipreduzetništvo, itd) što je doprinelo opstanku tradicionalizma na ovim prostorima²⁸. Očekujemo

²⁷ Up. Slobodan Antić. „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“ u: Anđelka Milić priređ. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF. 2004: 19-37.

²⁸ Mladen Lazić. ur. *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*. Beograd: Filip Višnjić. 1994.

Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokiranog postsocijalističkog transformacije“ u: A. Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF. 2004; Mladen Lazić, 2011: 206; Josip Županov. „Egalitarizam i industrijalizam“, *Sociologija*, god. XII, br. 1, str. 5-45. 1970.

Ovim ne želimo pobijati činjenicu da je socijalistički sistem istovremeno imao značajnih zasluga u iskorenjivanju zaostalosti i ostataka tradicionalnog društva u Jugoslaviji, i to na mnogim poljima: opismenjavanju stanovništva, urbanizaciji, elektrifikaciji, razbijanju patrijarhalnih predrasuda, iskorenjivanju nekih autoritarnih obrazaca ponašanja (neravnopravnost žena u

da će podaci za 1989. godinu²⁹ ukazivati na raširenost patrijarhalizma (što se, između ostalog, ogleda u neravnopravnosti između polova), etničke tolerancije i ateizma. Patrijarhalna orijentacija je deo šireg autoritarnog sindroma³⁰, a poznato je da je autoritarna svest tokom socijalizma bila dosta rasprostranjena među stanovništvom, pa i među mladima³¹. Najveću rasprostranjenost rodne neravnopravnosti očekujemo kod onih društvenih slojeva koji su pretežno autoritarno i tradicionalno orijentisani - kod seoskog stanovništva, slabije obrazovanih, nižih slojeva i sl. Kad je u pitanju odnos prema religiji, vladajuća ideologija je bila ateistička, što se verovatno odrazilo na usvajanje takvog pogleda na svet od strane većine ispitanika. Pored toga, pretpostavljamo većina ispitanika biti tolerantna prema drugim nacijama, pogotovo u etnički mešovitim sredinama kao što je bila BiH.

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji je bio obeležen dubokom legitimacijskom krizom socijalističkog poretka, što će se, verovatno, odraziti kroz prisustvo političkog i ekonomskog liberalizma³². Pretpostavljamo da su liberalne vrednosti krajem osamdesetih bile najraširenije u vladajućoj klasi prvenstveno zbog njihovog interesa da obezbede trajniju (međugeneracijsku) reprodukciju sopstvenih privilegovanih položaja u situaciji kad je socijalistički sistem bio pred raspadom, ali i zbog nezainteresovanosti njenih pripadnika za ideološko-političku odbranu postojećeg poretka³³. Prodor liberalnih vrednosti se očekuje i kod pripadnika srednje klase (najviše kod stručnjaka)

društvu), podsticanju međuetničke i međureligijske tolerancije, većoj socijalnoj mobilnosti, otvorenosti elite za regrutaciju iz nižih društvenih slojeva (radnika i seljaka), itd. Postoje shvatanja prema kojima postoji neuklađenost između „samoupravne svesti“ i tradicionalizma a ogleda se u tome što su to „dijametralno suprotni ideološki sistemi, (...) koji ne sadrže nijednu zajedničku orijentaciju“, a otklon od tradicionalizma se može prepoznati u povezanosti „samoupravne svesti“ sa ideološkim orijentacijama: modernizmom, otvorenošću prema svetu, neegalitarizmom i materijalizmom (citirano prema Dragomir Pantić. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“ u: Mihailo Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka. 1977: 294-297).

²⁹ Videti poglavlje o podacima.

³⁰ Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 1995.

³¹ Zagorka Golubović. „Kulture u menjanju u istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između nacionalnih i kulturnih obrazaca“, u: *Kulture u tranziciji*. Beograd: Plato. 1994; Nikola Rot, Nenad Havelka. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka. 1973; Dragomir Pantić, *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije. 1981.str. 59; Pantić, Dragomir. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. 1990. str.47-48.

³² Up. Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

³³ Mladen Lazić (ur.), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić. 2000.

usled njihovog interesa za sticanjem veće autonomnosti od vladajuće klase u političkom, ekonomskom i kulturnom podsistemu društva, čime bi se stvorili preduslovi za relativno poboljšanje njihovog ekonomskog položaja³⁴. Nasuprot ovome, u nižim društvenim slojevima se očekuje veći otpor prihvatanju liberalnih vrednosti zbog snažne ukorenjenosti vrednosti koje su sa njima u suprotnosti (tradicionalizma, egalitarizma, solidarizma, kolektivizma, samoupravne svesti, itd)³⁵.

Period devedesetih godina je bio obeležen izrazito nepovoljnim društvenim okolnostima³⁶ za odvijanje modernizacijskih i sistemskih promena u republikama bivše Jugoslavije koje su direktno ili indirektno bile zahvaćene ratnim dešavanjima (Srbija, Hrvatska i BiH). U literaturi se taj period društvene transformacije naziva „blokiranom“, odnosno „usporenom“ postsocijalističkom transformacijom³⁷. Usled toga se može očekivati drugačiji sled i dinamika vrednosnih promena od onih u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Na vrednosnom planu devedesete godine je obeležio čitav niz procesa: rast nacionalizma, etnička homogenizacija i oživljavanje tradicionalnih vrednosti (religioznosti, autoritarnosti, kolektivizma, egalitarizma), a s druge strane, relativno spor prodor liberalnih vrednosti. Budući da su nacionalizam i liberalizam suprotstavljene ideologije³⁸, pretpostavljamo da je raspirivanje nacionalizma bio ometajući činilac za snažniji prodor liberalnih vrednosti. Sporiji prodor liberalizma se vezuje i za druge razloge: prvo, realni interes vladajuće klase iz perioda socijalizma je bio da usporava i kontroliše sistemske društvene promene kako bi uspešno konvertovali svoje visoke društvene položaje u ekonomski kapital (direktno ili preko članova porodice, rodbine, poslovnih

³⁴ Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

³⁵ Up. Dragomir Pantić 1977; Mladen Lazić 2011; Zagorka Golubović i drugi 1995.

³⁶ Najkraće rečeno, te okolnosti su se ogledale u nekoliko tačaka: postsocijalistička transformacija je bila obeležena raspadom zajedničke države, pokretanjem „nacionalnih pitanja“ (pri čemu je, po pravilu, „rešavanje“ nacionalnog pitanja neke nacije značilo ugrožavanje tih istih prava druge nacije), izgradnjom nezavisnih nacionalnih država, višegodišnjim građanskim ratovima, političkom i ekonomskom izolacijom Srbije i Republike Srpske od strane „međunarodne zajednice“ (ustvari Zapada), kidanja privrednih veza sa inostranstvom, masovnog odliva najobrazovanijeg stanovništva u inostranstvo, kriminalizacije društva, stvaranja opšte klime besperspektivnosti, itd.

³⁷ Up. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokiranja postsocijalističke transformacije“ u: Anđelka Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF. 2004. str. 42-43; Duško Sekulić Sekulic, *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura. 2014. str.140.

³⁸ Prva je ideologija tradicionalno ustrojenog društva i počiva na kolektivizmu, druga je ideologija građanskog društva i počiva na individualizmu i slobodi pojedinca.

partnera, itd)³⁹; drugo, početak društvene transformacije na području bivše Jugoslavije je, pored nacionalizma, bio obeležen i etničkim sukobima tako da su liberalne vrednosti potisnute za duže vreme, a „gubitništvo“ se proširilo pre nego što su reforme započele⁴⁰; treće, u kolektivnom sećanju većine stanovništva bivše Jugoslavije socijalizam se pamti kao sistem u kome se bolje i sigurnije živelo u odnosu na devedesete godine, tako da je odbacivanje tog sistema bio težak i traumatičan proces⁴¹.

Period nakon završetka građanskog rata je bio obeležen „odblokiranom“ i „ubrzanom“ društvenom transformacijom BiH, Srbije i Hrvatske, no ipak zakasnelom u odnosu na većinu drugih postsocijalističkih zemalja u Evropi⁴². Ulazak u novi milenijum se simbolički uzima kao početak oživljavanja transformacijskih procesa na prostoru BiH i učvršćivanja novog društvenog poretka. Očekujemo da će naše istraživanje potvrditi da se liberalni kapitalizam više prihvata u odnosu na kraj osamdesetih, odnosno da dolazi do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Takva očekivanja su opravdana ako se uzme u obzir da je period posle 2000. godine u znaku postepene konsolidacije i jačanja kapitalizma i to je vidljivo sve više kako se udaljavamo od te vremenske tačke. Veće prihvatanje liberalnih vrednosti očekujemo u višim društvenim slojevima, tzv. „dobitnicima tranzicije“, dok na nivou celokupnog uzorka očekujemo veće prihvatanje političkog nego ekonomskog liberalizma. Osnovni razlog za to je što liberalizacija društva u političkoj sferi ne pogađa u tolikoj meri (ili barem ne pogađa direktno) ekonomske interese „gubitničkih slojeva“. Činjenica je da je ekonomski preobražaj dosta bolniji i kompleksniji proces i da, u suštini, više ugrožava životni standard i ekonomske interese građana, nego proces demokratizacije. S druge strane, interesi nižih slojeva,

³⁹ Na taj način su, na primer u Srbiji, uspeali da se domognu dve trećine elitnih privatno-preduzetničkih položaja, po čemu je ova zemlja rekorder među evropskim postsocijalističkim zemljama (up. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“ u: Anđelka Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF. 2004. str. 42-43 u: Anđelka Milić ur. 2004: 42-43.

⁴⁰ Mladen Lazić *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić. 2005. str. 105.

⁴¹ Vidjeti: Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2011. str. 185 Lazić, Mladen. „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, 2011. god. 48, br. 3, str. 125. Huan Linc, Alfred Stepan. *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić. 1998. Predrag Marković. *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2012. Todor Kuljić. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 2002.

⁴² Pokazalo se da su početne prednosti koje zemlje Centralne Evrope stekle tako što su ranije započele transformacijske procese (još u prvoj polovini devedesetih) nenadoknadive u kratkom vremenskom periodu, što je postalo vidljivije nakon njihovog ulaska u EU 2004. odnosno 2007. godine, kada je njihov razvoj dodatno intenziviran.

tzv. „gubitnika tranzicije“ su da ne prihvataju ona normativna rešenja koja ugrožavaju njihov materijalni položaj (tržišna regulacija mnoge ostavlja bez zaposlenja; obara cenu rada, posebno manuelnog; pojedina zanimanja se sve manje traže i sve slabije plaćaju) ili čine njihove izglede na tržištu rada trajno nesigurnim⁴³. To će se, verujemo, odraziti u većem prihvatanju redistributivnog etatizma i državnog intervencionizma nego ekonomskog liberalizma.

Naša je pretpostavka da će se dejstvo ekonomske krize na području dominantnih društvenih vrednosti ispoljiti kroz pojavljivanje unutarstemske vrednosno-normativne disonance, i to prvenstveno na području ekonomske regulacije, kroz slabljenje podrške liberalnim vrednostima i nastanak konfuznih vrednosnih obrazaca. Drugim rečima, očekujemo ispoljavanje podrške državnom intervencionizmu i redistributivnom etatizmu, posebno od strane nižih društvenih slojeva i egzistencijalno ugroženog stanovništva. S druge strane, uvereni smo da se ovde radi o traženju rešenja u okviru postojećeg, kapitalističkog normativno-institucionalnog sistema a ne o njegovom odbacivanju⁴⁴. Konačno, ni u globalnim, ni u lokalnim okvirima, nije došlo do profilisanja neke društvene grupacije koja bi bila u stanju izvesti takav preokret (najpre postići neophodan nivo delatnog potencijala za izvođenje preokreta, a zatim stvoriti novi način proizvodnje društvenog života, izgraditi alternativni sistem društvenih odnosa, itd), niti su stvorene objektivne društveno-istorijske okolnosti da takav poduhvat bude mogu⁴⁵.

S druge strane, pretpostavljamo da ekonomska kriza nije jedini činilac koji utiče na odbacivanje liberalnih vrednosti. Kad su u pitanju naši prostori, treba istaknuti dugu istoriju državnog intervencionizma u celokupnom periodu postojanja Jugoslavije, pa i nakon njenog raspada, što je stvorilo izvesnu „naviknutost“ stanovništva na dominantnu ulogu države u regulisanju i organizaciji ekonomskih aktivnosti⁴⁶. Ne treba zanemariti ni izneverena očekivanja stanovništva u pogledu rasta životnog standarda, spor ekonomski oporavak i produbljivanje ekonomskog zaostajanja za razvijenim zapadnim zemljama, tzv. „centrom“ svetskog kapitalističkog sistema⁴⁷.

Okončanje građanskog rata i međuetničkih sukoba su bili osnovni preduslov za nastavak modernizacijskih procesa na prostorima bivše Jugoslavije.

⁴³ Up. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić u: Anđelka Milić ur. 2004; Mladen Lazić i Jelena Pešić u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić prir. 2013.

⁴⁴ Premda su se proteklih godina organizovali masovniji protesti radnika i ugroženog stanovništva širom Evrope (u Španiji, Grčkoj, Portugalu, Nemačkoj, Italiji, Velikoj Britaniji, itd), oni nisu snažnije uzdrmali kapitalistički poredak.

⁴⁵ Up. Mladen Lazić i Jelena Pešić u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić prir. 2013: 287.

⁴⁶ Mladen Lazić, Jelena Pešić. *Making and Unmaking State Centered Capitalism in Serbia*. Beograd: Čigoja štampa. 2012.

⁴⁷ Up. Mladen Lazić, Jelena Pešić, u: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić prir. 2013: 284-286; Vera Vratuša. *Tranzicija - odakle i kuda?* Beograd: Čigoja štampa. 2012; Sekulić 2014.

Stoga se može očekivati opadanje autoritarnosti i rast rodne ravnopravnosti, što se prema rezultatima nekih istraživanja desilo u Srbiji i Hrvatskoj u posleratnom periodu⁴⁸. U tim istraživanjima se napominje da nije došlo do pada nacionalizma i religioznosti, na osnovu čega možemo pretpostaviti da su ove vrednosne orijentacije još uvek veoma raširene među stanovništvom. Budući da je BiH i nakon završetka rata etnički duboko podeljeno društvo, sa stalnom latentnom opasnošću od izbijanja međuetničkih sukoba (usled pokušaja unitarizacije države, s jedne strane, i dezintegracije, s druge strane) može se očekivati značajna prisutnost nacionalizma i u BiH. Pored toga treba očekivati i visok nivo religioznosti kod stanovništva, što je trend koji je prisutan i u ostalim postsocijalističkim zemljama⁴⁹.

S obzirom da u periodu izgradnje mira očekujemo nastavak modernizacijskih procesa, pretpostavljamo da je došlo do rasta rodne ravnopravnosti i tolerancije. Takođe, smatramo da su ove vrednosti pre proizvod dugoročnih civilizacijsko-modernizacijskih procesa: rasta nivoa obrazovanja i prosvete, jačanja prava pojedinaca i manjinskih grupa, širenja „modernog način življenja“, itd., nego što su direktna posledica ekonomskog razvoja, kako veruje Inglehart⁵⁰. One mogu nastati i kao proizvod sistemskih promena jer se liberalizam i modernizam, kao vrednosni sistemi, podupiru i imaju niz dodirnih tačaka: pozitivan odnos prema slobodi pojedinca, tolerancija različitosti, društvena ravnopravnost bez obzira na rasne, polne, etničke i druge razlike između pojedinaca, individualni identitet dominira nad kolektivnim, kosmopolitizam, itd⁵¹.

Operacionalizacija vrednosnih orijentacija

Rodna neravnopravnost je u obe vremenske tačke (1989. i 2012.) operacionalizavana pomoću istih stavki, s tim što smo u 2012. godini bili u mogućnosti proširiti skalu sa još jednim iskazom (o vaspitanju dece). Stavke su

⁴⁸ Na primer: Mladen Lazić i Slobodan Cvejić u: Anđelka Milić ur. 2004; Duško Sekulić 2011.

⁴⁹ Mirko Blagojević. *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić. 2005.

⁵⁰ Up. Yankelovich 1994; Abramson & Inglehart 1995; navedeno prema Dragomir Pantić ur. „Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: Pogled u budućnost“ (okrugli sto), Beograd : Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka. 2003: 14; Mladenković, U; Knebl, J. „Vrednosne orijentacije i preferencije životnih stilova adolescenata“, *Psihologija*, broj 3-4, 2000.

⁵¹ Up. Pero Maldini. „Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu“, *Analiza hrvatskog politološkog društva*. 2005.

Dragomir Pantić. „Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije“. *Psihologija*, Vol. XXIII, br. 3-4. 1990a.

bile sledeće: *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac; Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama; Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je po pravilu bolje da muž ima poslednju riječ; Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti; Vaspitanje djece je prije majčina nego očeva dužnost.* Analizom pouzdanosti je utvrđeno da su obe skale veoma pouzdane: skala iz 2012. godine je imala koeficijent Kronbah alfa 0,793, a skala iz 1989. godine 0,746. Faktorskom analizom (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, rotacija faktora: *direct oblimin*⁵²) je utvrđeno da su obe skale jednofaktorske, te da je pomoću jednog faktora moguće objasniti 56,85% varijanse u prvom slučaju (1989) i 55,16% varijanse u drugom slučaju (2012).

Netolerantnost je vrednosna orijentacija koja je operacionalizovana kao skupina negativnih stavova prema obrascima ponašanja i socijalne identifikacije koji odstupaju od tradicionalnih normi. Skalu smo mogli konstruisati samo u 2012. godini, a koristili smo sledećih pet stavki: *Abortus treba zabraniti zakonom; Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno; Razvod braka treba zabraniti zakonom; Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati; Homoseksualci i lezbejke moraju imati pravo da žive svoj život onako kako žele.* Analizom pouzdanosti je utvrđeno da je skala pouzdana jer alfa koeficijent iznosi 0,601⁵³. Faktorskom analizom (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, rotacija faktora: *direct oblimin*) je utvrđeno da se skala netolerantnosti sastoji od dva faktora: prvi faktor okuplja stavke o abortusu, nevenčanim parovima i razvodu braka, a drugi faktor dve stavke kojima se izražavaju stavovi o homoseksualcima. Svaka stavka ulazi u sastav samo jednog faktora, a drugi faktor se samo uslovno može smatrati faktorom jer se sastoji od samo dve stavke (potrebno je najmanje tri), što treba imati u vidu u daljoj analizi. Oba faktora zajedno objašnjavaju 63,5% varijanse, pri čemu prvi objašnjava 39,5% a drugi 24% varijanse. Iako su sve korelacije između pojedinačnih stavki u interkorelacionoj matrici pozitivne (iznose od 0,022 do 0,450), korelacija između faktora je mala ($r=0.188$ u *Oblimin* i $0,236$ u *Promax rotaciji*), pa je teško tvrditi da li je skala jednodimenzionalna i da li možemo da je koristimo kao sumacionu skalu. Stoga smo se odlučili da kao latentnu

⁵² Smatra se da ortogonalna rotacija daje rešenja koja se lakše tumače, ali polazi od problematične pretpostavke kad su u pitanju društvene nauke, a to je da su sastavni elementi proučavanog fenomena (tj. faktori) nekorelirani. Mi smo se odlučili za kosougaonu rotaciju *Direct Oblimin* jer smatramo da je ona primerenija teorijskom konceptu i uopšte da je realnija u društvenim naukama jer ne isključuje međusobnu povezanost sastavnih elemenata fenomena koji se izučavaju (up. Duško Sekulić 2014: 161). Ipak, budući da smo u većini slučajeva dobili jednofaktorske skale, u takvim slučajevima primena ortogonalne rotacije daje veoma slične rezultate u što smo se i sami uverili.

⁵³ Ukoliko se izbaci poslednja stavka alfa koeficijent ostaje praktično isti i iznosi 0,603.

meru netolerantnosti uzmemo dva faktora koje smo nazvali *tradicionalistička netolerantnost* i *netolerantnost homoseksualnosti*.

Nacionalizam je vrednosna orijentacija koja je operacionalizovana kao *nacionalna isključivost*, odnosno shvatanje da pripadnici različitih nacija trebaju živeti odvojeno i da su međusobni kontakti štetni i nepoželjni, te da ih treba svesti na najmanju moguću meru. Nacionalna isključivost je za 1989. godinu operacionalizovana upotrebom sledećih tvrdnji: *Nacionalno mješoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi; Čovjek se može osjećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gdje je većina pripadnika njegove nacije; Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno povjerenje; Svaka nacija mora da ima vlastitu državu*. Skala nacionalne isključivosti za 2012. godinu je obuhvatala navedene četiri tvrdnje, kojima su dodate još tri: *Najbolje je da u selima i gradovima žive ljudi jedne (iste) nacionalnosti; Pri izboru bračnog druga, nacionalnost bi trebalo da bude jedan od najvažnijih činilaca; Za sada je najbolje da ljudi rade s onima koji su njihove nacionalnosti, a ne da se trude da izgrade odnose s ljudima iz drugih grupa*. Analizom pouzdanosti je utvrđeno da skala iz 1989. godine ima alfa koeficijent 0,517⁵⁴ dok skala iz 2012. godine ima dosta viši koeficijent alfa koji iznosi 0,845 što može biti posledica korišćenja većeg broja ajtema, ali i konzistentnijih stavova ispitanika o nacionalizmu (pretpostavljamo da je sve više onih koji odbacuju nacionalističke stavove kako se udaljavamo od devedesetih godina). Faktorskom analizom (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, rotacija faktora: *direct oblimin*) je utvrđeno da se skala nacionalizma iz 1989. godine sastoji iz jednog faktora pomoću koga je moguće objasniti 43,08% varijanse. Skala iz 2012. se takođe sastoji iz jednog faktora pomoću kojeg se može objasniti 51,87% varijanse.

Organicizam je vrednosna orijentacija koja je operacionalizovana u obliku ideje da je nacija organska zajednica, zasnovana na zajedničkoj prošlosti (koja se obično smatra slavnom, herojskom i sl.), tradiciji i poreklu (krvnoj vezi između pripadnika iste nacije), nasuprot modernom građanskom shvatanju nacije kao zajednice sunarodnika koje povezuju zajednička kultura, državljanstvo i jezik. Skalu organicizma imamo samo za 2012. godinu a konstruisali smo je upotrebom sledećih stavki: *Prošlost našeg naroda za sve nas mora biti svetinja; Narod koji ne njeguje tradiciju zaslužuje da propadne; Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca; Zajedničko porijeklo pripadnika našeg naroda temelj je našeg povjerenja; Seljak je uvijek bio i ostaće glavni oslonac našeg naroda*. Analizom pouzdanosti je utvrđeno da skala ima zadovoljavajuću pouzdanost jer alfa koeficijent iznosi 0,708. Faktorska ana-

⁵⁴ Takođe, niske Kronbah alfa koeficijente su dobili Duško Sekulić (0,639) i Jelena Pešić (0,553) primenjujući identičnu skalu nad podacima koji su prikupljeni 1989. godine u Hrvatskoj i Srbiji (vidjeti u popisu literature: Duško Sekulić 2011; Jelena Pešić 2011).

liza (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponentni, rotacija faktora: *direct oblimin*) je pokazala da se skala sastoji iz jednog faktora pomoću kojeg je moguće objasniti 46,6% ukupne varijanse stavova.

Skala religioznosti je konstruisana drugačije od ostalih skala (nije Likertova skala), pa su poređenja sa ostalim skalama samo uslovno moguća, što treba imati u vidu prilikom analize. Ova skala je ordinalna petostepena pri čemu je jedan pol skale indikuje religioznost, a drugi pol nereligioznost. Skala se zasniva na pitanju: „Kad bi Vas neko upitao o Vašem odnosu prema religiji, gde biste sami sebe svrstali?“ Vrednost 1 pripada odgovoru „nije religiozan i protivnik je religije“, vrednost 2 pripada odgovoru „nije religiozan, iako nema ništa protiv religije“, vrednost 3 pripada odgovorima „ravnodušan sam prema religiji“ i „dosta razmišljam o tome, ali nisam siguran da li verujem ili ne“ (ova dva odgovora su spojeni u jedan zbog toga što je njihovo značenje veoma slično), vrednost 4 pripada odgovoru „religiozan sam, mada ne prihvatam sve što vera uči“ i vrednost 5 pripada odgovoru „uvereni sam vernik i prihvatam sve što vera uči“. Skalu je moguće primeniti u obe vremenske tačke.

Vrednosne orijentacije politički i ekonomski liberalizam i njima suprotstavljene vrednosne orijentacije - autoritarni kolektivizam i redistributivni etatizam - se izvode iz dva različita oblika reprodukcije društvenog života i dva različita oblika normativno-institucionalne regulacije političkih i ekonomskih procesa: kapitalističkog i socijalističkog⁵⁵. Ova dva para vrednosnih orijentacija su dobijena faktorskom analizom većeg broja stavki, a izražavaju dominantne vrednosti u kapitalističkom i socijalističkom sistemu na polju političke i ekonomske regulacije⁵⁶. Mi smo ih preuzeli i koristili u našem istraživanju vrednosnih orijentacija⁵⁷. Skala *političkog liberalizma* za 1989. godinu je prvobitno sadržavala sledećih osam iskaza: *Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti; Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave; Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva; Dvije su glavne vrste ljudi, jaki i slabi; Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima; Interesi kolektiva moraju biti važniji od interesa pojedinaca; Višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa; Svoje pretpostavljene tre-*

⁵⁵ Mladen Lazić, *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik, 2011. str. 188.

⁵⁶ Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“, *International Journal of Sociology*. Vol. 37, No. 3, 2007: 55, 61-62.

⁵⁷ Skale političkog i ekonomskog liberalizma se donekle razlikuju u zavisnosti od konkretnog istraživača koji ih primenjuje i/ili konkretnog istraživanja, što verovatno zavisi od specifičnosti prikupljenih uzoraka i razmimoilaženja u teorijskim pristupima istraživača. Čak i konstruktori ovih skala, Lazić i Cvejić, ih ne primenjuju uvek u istom obliku (videti: Mladen Lazić & Slobodan Cvejić 2007: 65; Mladen Lazić 2011: 196-197; Jelena Pešić u: Mladen Lazić ur. 2014:183, 186; Selena Lazić i Dunja Poleti u: Mladen Lazić ur. 2014: 160-161).

ba slušati, čak i kada nisu u pravu. No, takvo rešenje nije bilo zadovoljavajuće jer je davalo skalu koja se sastoji od dva faktora, koji su jako nisko korelirani. Vrlo brzo smo se odlučili za *izbacivanje stavke o višestranačkom sistemu* (koju ćemo u analizi zasebno posmatrati) jer se na taj način povećava Kronbah alfa, a što je još važnije, dobija se skala koja se sastoji od samo jednog faktora.

Skala *političkog liberalizma* za 2012. godinu je bila identična u prvih šest iskaza, a dodana su još dva: *Mediji bi trebalo da imaju više razumjevanja za vlast; Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima trebalo bi zabraniti* (Budući da obe skale sadrže po šest identičnih iskaza, alternativna mogućnost u analizi je korišćenje potpuno identičnih skala u dve vremenske tačke, ukoliko imaju odgovarajuće metrijske karakteristike).

Analizom pouzdanosti je utvrđeno da Kronbah alfa za skalu iz 1989. godine iznosi 0,622 (pre izbacivanja stavke o višestranačkom sistemu alfa je bila 0,601), a za skalu iz 2012. godine 0,690⁵⁸ što znači da su obe skale imaju prihvatljivu unutrašnju konzistenciju. Faktorskom analizom (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, rotacija faktora: *direct oblmin*) je utvrđeno da se skala političkog liberalizma iz 1989. sastoji iz samo jednog faktora, pomoću kojeg je moguće objasniti 31,15% ukupne varijanse⁵⁹. Skala političkog liberalizma iz 2012. se sastoji iz dva faktora. Prvi faktor se sastoji iz pet stavki: o vođi, o slobodi govora, o jakim i slabim ljudima, o poslušnosti prema roditeljima i o interesima kolektiva. Drugi faktor se sastoji iz tri stavke: o sudstvu, o medijima koji treba da imaju razumevanja za vlast i o medijima koji ne vode računa o nacionalnim interesima. Stavka o slobodi govora ulazi u sastav oba faktora. Pomoću prvog faktora je moguće objasniti 31,7% varijanse a pomoću drugog 13,3%. Korelacija između faktora je srednjeg intenziteta i iznosi $r = -0,312$ (ako se koristi *Promax rotacija* $r = 0,397$), a njen negativan predznak upućuje da izolovani faktori mogu biti dva pola jedne iste dimenzije. Budući da faktori međusobno koreliraju i da su sve interkorelacije između stavki pozitivne (kreću se od 0,078 do 0,322), možemo smatrati da je skala jednodimenzionalna. Međutim, mi smo se odlučili da u analizi koristimo dve skale, što se pokazalo kao opravdano.

Skala *opšteg ekonomskog liberalizma – državnog intervencionizma* nije mogla biti formirana zbog niske pouzdanosti, te su stoga analizirane pojedini

⁵⁸ Izbacivanjem stavke o interesima kolektiva iz skale alfa koeficijent praktično ostaje nepromenjen i iznosi 0,692.

⁵⁹ Iako je skala jednofaktorska što upućuje da visoku međusobnu povezanost stavki, ona objašnjava mali procenat varijanse što upućuje da verovatno, prilikom operacionalizacije, nisu obuhvaćeni svi bitni elementi fenomena koji se proučava (up. Irena Petrović. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam“ u: Mladen Lazić prired. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja štampa. 2014. str.202).

načne stavke: *Društveni napredak će uvijek počivati na privatnom vlasništvu* (2012. i 1989.) - izražava tržišni liberalizam.

Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za RS/FBiH (2012.) / *Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom* (1989.) - izražava tržišni liberalizam. *Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše, ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme* (2012) / *Potpuna nezavisnost radnih kolektiva od države je uslov privrednog rasta* (1989) – izražava tržišni liberalizam. *Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućuje bolju snabdevenost* (1989) – izražava tržišni liberalizam.

Skala *specifični ekonomski liberalizam – redistributivni etatizam* se sastoji od tri stavke: *Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele; Vlada bi svakome trebalo da garantuje minimalni životni standard; Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi*. Skala se sastoji od jednog faktora pomoću kojeg je moguće objasniti 58,61% varijanse.

Skala *tržišni fundamentalizam – ekonomski protekcionizam* se sastoji od sledećih stavki: *Država treba da ograniči uvoz stranih proizvoda kako bi zaštitila domaću privredu; Strancima ne bi trebalo dozvoliti da kupuju zemlju u ovoj državi; Velike multinacionalne kompanije sve više i više nanose štetu domaćim preduzećima*.

Analizom pouzdanosti je utvrđeno da alfa koeficijent iznosi 0,577 što je verovatno posledica malog broja stavki. Izvršena je faktorska analiza (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, metod rotacije: *direct oblmin*) i dobijen je jedan faktor pomoću kojeg je moguće objasniti 54,8% varijanse.

Podaci

Empirijski podaci kojima raspolazemo su prikupljeni u dva istraživanja. Prvo istraživanje je *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ*⁶⁰, koje je sprovedeno 1989. godine u svim republikama bivše Jugoslavije na uzorku koji je obuhvatao gotovo četrnaest i po hiljada ispitanika. Iz tog uzorka smo izdvojili poduzorak mladih u BiH starosti 18-29 godina i on je bio veličine 559 ispitanika. Uzorak je bio kvotnog tipa, a osnovu za kvote su činile klase koje su operacionalizovane preko radnih mesta ispitanika. Uzorak obuhvata zaposlene i nezaposlene, a isključeni su učenici, studenti, zaposleni u privatnom sektoru, domaćice i izdržavana lica čime je narušena reprezentativnost.

⁶⁰ Opširnije podatke o istraživanju videti u: Alija Hodžić. „Društvena struktura i kvaliteta života“. *Sociologija*, Vol. XXXIII, broj 3. 1991.

Drugo istraživanje koje je poslužilo za prikupljanje empirijskih podataka za mlade dobojske regije u 2012. godini je naše vlastitito istraživanje. U uzorku se našao gotovo jednak broj ispitanika kao i 1989. godine, a on iznosi 553 ispitanika. Uzorak je bio stratifikovani, višestepni, sa stratumima proporcionalnim veličini. Stratifikacija je izvršena kombinovanjem socio-ekonomske i teritorijalne pripadnosti ispitanika. Međutim, anketiranje je zbog finansijskih i organizacionih razloga, izvršeno na teritoriji uže dobojske regije (opštinama Doboj, Doboj Istok, Doboj jug i Usora) pod pretpostavkom da ova regija može da dobro reprezentuje BiH zbog svoje etničke i religijske izmešanosti (više od trećine uzorka čine ispitanici nesrpske nacionalnosti), bez obzira što se administrativno i u svesti stanovništva ne doživljava kao jedna celina. Pitanja koja se odnose na socio-demografske podatke, podatke o zanimanju, obrazovanju, životnom standardu i finansijoj situaciji smo sami osmislili. Pitanja koja se odnose na vrednosne orijentacije smo preuzeli iz istraživanja *South-Eastern European Social Survey Project* iz 2003-04. godine, koje je sprovedeno u svim republikama bivše Jugoslavije (osim Slovenije) i Albaniji. To istraživanje je bilo planirano da bude uporedivo sa navedenim istraživanjem iz 1989. godine u SFRJ i istraživanjem vrednosnih orijentacija iz 1993. godine u Srbiji⁶¹.

Rezultati

U periodu pred raspad socijalizma preovlađujuće vrednosne orijentacije na području kulturnog podsistema su bile rodna neravnopravnost, ateizam i međuetnička tolerancija, što je u skladu sa tezom o nepotpunoj socijalističkoj modernizaciji koja se na polju vrednosti ogleda u postojanju nekonzistentne mešavine tradicionalnih i modernih vrednosti. Tradicionalizam se ogleda u prisustvu neravnopravnosti polova, a modernizam u prisustvu racionalnog, ateističkog pogleda na svet i međuetničke tolerancije. Podaci pokazuju da je neravnopravnost polova bila veoma rasprostranjena kod nižih klasa (radnika, poljoprivrednika i privatnih preduzetnika), a tek nešto manje kod vladajuće klase i stručnjaka, mada je i u ovim klasama bila preovlađujuća orijentacija. Uzimajući u obzir ranija istraživanja iz socijalističkog perioda u Jugoslaviji⁶² mogli bismo reći da je patrijarhalizam bio vrednosna konstanta tog društve-

⁶¹ Rukovodilac oba istraživanja je bio Mladen Lazić. Istraživanje iz 1993. godine je publikovano u knjizi *Razaranje društva* (1994).

⁶² Npr. Pantić, Dragomir. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“ u: M. Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka. 1977.

nog poretka. Kad su u pitanju međuetnička tolerancija i ateizam, ove vrednosne orijentacije su takođe bile rasprostranjene u svim delovima društva, s tim što je međuetnička tolerancija bila dublje ukorenjena. To je rezultat višedecenijskog napora vlasti da se potisnu nacionalistički ispadi i ojača nadnacionalni jugoslovenski patriotizam (pod parolom „bratstva i jedinstva“). Svakako da ne treba isključiti ni strah stanovništva od mogućih posledica koje bi donelo eventualno širenje nacionalizma, što je posebno bilo izraženo u etnički mešovitim sredinama. Ateizam je dominirao u vladajućoj klasi i kod stručnjaka (procenat religioznih ispod 10%), što nije iznenađenje s obzirom da oni činili najjače ideološko uporište režima, dok su niži slojevi bili religiozniji (među poljoprivrednicima je bilo čak 60% religioznih), što je posledica velikog udela seoskog i slabije obrazovanog stanovništva u ovim slojevima.

Prisustvo liberalnih vrednosnih orijentacija krajem osamdesetih godina je bio rezultat specifičnog karaktera jugoslovenskog samoupravnog socijalizma (liberalniji i prema zapadu otvoreniji sistem u odnosu na zemlje Sovjetskog bloka) i ideološke krize socijalizma. Liberalne vrednosti su se postepeno širile, stižući uporište prvenstveno među pripadnicima vladajuće klase, inteligencijom i stručnjacima. Smatra se da je vladajuća klasa prihvatila liberalne vrednosti zbog interesa za uspostavljenjem trajnijeg, međugeneracijskog transfera visokih društvenih pozicija (što je opisano kao proces „konverzije resursa“⁶³), a stručnjaci zbog interesa za zadobijanjem veće autonomije u odnosu na vladajuću klasu, što bi im u perspektivi omogućilo relativno poboljšanje egzistencijalnih uslova. Na skali političkog liberalizma, liberalnu orijentaciju su prihvatile vladajuća i pojedini slojevi srednje klase (stručnjaci i niži rukovodioci), dok su ostale klase bile autoritarno orijentisane. Izuzetak od ovog je postojao kod nekih pojedinačnih stavki. Tako su kod stavke kojom se izražava kolektivistička orijentacija (*Interesi kolektiva moraju biti važniji od interesa pojedinaca*) sve klase prihvatile kolektivizam, dok su kod stavke kojom se izražava načelna podrška višestranačkom sistemu (*Višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa*) sve klase bile liberalno orijentisane. To pokazuje da je jedan od osnovnih ideoloških postulata liberalizma bio duboko ukorenjen u svim delovima društva još krajem osamdesetih, ali da je istovremeno bila snažna kolektivistička orijentacija, koja je nespojiva sa liberalizmom.

Količina raspoloživih empirijskih podataka na području ekonomske regulacije je bila manja, što se direktno odrazilo na mogućnost izvođenja širih zaključaka. Od četiri stavke pomoću kojih smo testirali prihvatanje opšteg ekonomskog liberalizma, tri su bile u zoni prihvatanja, a jedna u zoni odbaci-

⁶³ Up. Mladen Lazić (ur.), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima.*, Beograd: Filip Višnjić. str. 2000.

vanja, što potvrđuje da je pretpostavka o širenju liberalnih vrednosti u vreme raspada socijalizma opravdana. Najprihvaćenije su stavke kojima se izražava podrška privatnoj poljoprivrednoj proizvodnji i nezavisnosti preduzeća od države (koje prihvata više od polovine ispitanika), dok se stavke kojima se izražava podrška privatnoj svojini i smanjenje uloge države u upravljanju privrednom prihvataju u manjoj meri. Na osnovu ovoga zaključujemo da je ekonomski liberalizam bio rašireniji od političkog. To se jasnije vidi ukoliko se analiza usmeri na pojedinačne klase i slojeve. Odbacivanje liberalizma se svodi na izolovane slučajeve i to u onim situacijama kad je direktno ugrožen ekonomski interes pojedinih klasa. Tako, na primer, vladajuća klasa odbacuje liberalnu orijentaciju jedino kad je u pitanju stav o privatnoj svojini, a radnici, službenici i tehničari jedino kad je u pitanju stav o državnom upravljanju privredom. Ovim se potvrđuje pretpostavka o postojanju vrednosno-normativne disonance u periodu pred raspad socijalizma. Visoke vrednosti varijansi na pojedinačnim iskazima ukazuju na postojanje vrednosne nekonzistencije koja se ogleda u istovremenom prihvatanju i odbacivanju liberalnih orijentacija. To je prisutno na području oba oblika regulacije, a nedovoljan broj ispitanika nije dozvoljavao detaljniju analizu na nivou pojedinačnih klasa.

Iako ne raspoložemo empirijskim podacima o vrednosnim orijentacijama tokom devedesetih godina i u prvoj deceniji novog milenijuma, nema sumnje da su „zgsunuti“ istorijski događaji, pre svega oni sa traumatičnim posledicama, uticali na dinamiku i smer promena vrednosnih orijentacija. Tokom devedesetih godina je došlo do raspada Jugoslavije, etničkih sukoba, privrednog kolapsa, međunarodne izolacije Republike Srpske i sl., usled čega se taj period tretira kao period „blokirane transformacije“. U novom milenijumu je došlo do ubrzavanja transformacijskih procesa i taj period je poznatiji kao period „ubrzane transformacije“. Pred kraj prve decenije trećeg milenijuma svetska ekonomska kriza počinje da se ispoljava i na našim prostorima, a u 2012. godini kad je izvršeno anketiranje, ekonomska kriza je verovatno bila dosegla vrhunac.

Uvođenje istraživačkih rezultata iz 2012. godine u analizu ne donosi kompletnu sliku o ukupnoj dinamici vrednosnih promena u periodu PST jer smo mogli uporediti podatke u samo dve vremenske tačke, koje su udaljene gotovo četvrt veka, a unutar tog perioda su se desili krupni istorijski događaji koji su mogli uticati na dinamiku vrednosnih orijentacija. Podaci s kojima raspoložemo ukazuju da se na kulturnom planu dešavaju suprotstavljani procesi modernizacije i retradicionalizacije, a na području ekonomske i političke regulacije procesi istovremenog prihvatanja i odbacivanja liberalne orijentacije.

U 2012. godini je zabeležen rast modernističkih, ali i značajno prisustvo tradicionalističkih vrednosnih orijentacija, što se može tumačiti kao posledici-

ca nepotpune modernizacije u periodu socijalizma, ali i retradicionalizacije društva u periodu društvene krize i etničkih sukoba. Modernizacija se ogleda u rastu rodne ravnopravnosti u odnosu na period socijalizma i prisustvu tolerancije, a retradicionalizacija u visokoj religioznosti ispitanika i prisustvu nacionalizma i organicizma. Rast rodne ravnopravnosti je u skladu sa pretpostavkom o odvijanju modernizacijskih procesa u periodu društvene transformacije, bez obzira što se radi o blagom porastu (preovlađujuća orijentacija na nivou uzorka još uvek rodna neravnopravnost). Kad je u pitanju tolerancija prema različitim oblicima ponašanja i socijalne identifikacije koji odstupaju od tradicionalnih normi, nedostatak podataka za 1989. godinu nam ne dozvoljava izvođenje preciznijih zaključaka o odvijanju modernizacijskih procesa na ovoj dimenziji. Problem je i to što se različite tradicionalne norme u različitoj meri prihvataju i odbacuju što ne dozvoljava izvođenje jedinstvenog zaključka. Tako su, na primer, ispitanici najtolerantniji prema razvodu brakova, u manjoj meri tolerišu življenje sa partnerom/partnerkom u nevenčanim brakovima, dok su većinom protiv prekida trudnoće. S druge strane, stavovi ispitanika prema homoseksualcima su netolerantniji, ali i nekonzistentniji, što znači da nemaju jedinstveno mišljenje po ovom pitanju. Ipak, s obzirom da manje od petine mladih prihvata „tradicionalističku netolerantnost“ i oko trećine njih „netolerantnost homoseksualnosti“ pretpostavljamo da se i na ovom području odvijaju modernizacijski procesi (o intenzitetu ovih procesa je teško govoriti zbog nedostatka podataka za socijalistički period).

Retradicionalizacija tokom devedesetih godina je ostavila dubok trag u društvenoj svesti i dve decenije nakon toga, bez obzira što su mnogi društveni činoci koji doveli do oživljavanja tradicionalnih vrednosti prestali da deluju ili su izgubili determinističku snagu. Ovde se prvenstveno misli na veliki skok religioznosti ispitanika, što se desilo u svim postsocijalističkim zemljama u Evropi, bez obzira na posebnosti transformacijskog puta svake pojedinačne zemlje. Može se slobodno tvrditi da je rast religioznosti jedna od najznačajnijih osobenosti postsocijalističke transformacije. O kolikom rastu religioznosti se radi pokazuje podatak da je među mladima u BiH krajem osamdesetih godina bilo 57% ateista, dok su nakon nešto više od dve decenije 85% mladih u dobojskoj regiji bili religiozni. Nacionalizam je takođe porastao u odnosu na socijalistički period, međutim razmere tog rasta nisu tako izrazite kao kod religioznosti (prosečan skor se nalazi u zoni odbacivanja). To je suprotna situacija od one koja je postojala krajem osamdesetih kada je međuetnička tolerancija bila dublje ukorenjena od ateizma. Kad je u pitanju organicizam, ova vrednosna orijentacija je raširenija od nacionalizma (nalazi se u zoni prihvatanja) a moguće objašnjenje za to je da se nacionalizam u periodu „izgradnje mira“ svesno prikriva. Raširenost organicizma se može dovesti u vezu sa

uspostavljanjem novog identiteta koji je dominantno utemeljen na etničkoj pripadnosti (zajedničkom poreklu, prošlosti, tradiciji nacije i sl). S obzirom na etničku heterogenost stanovništva, to podrazumeva izgradnju različitih identiteta koji se baziraju na specifičnostima svake nacije, a imaju vrlo malo zajedničkih elemenata na osnovu kojih bi se moglo izvršiti konstituisanje društva na univerzalnim civilnim komponentama, kao što je to bio slučaj prilikom modernizacije zapadno-evropskih društava⁶⁴. U takvoj situaciji teško je zamisliti da je moguće izgraditi moderno građansko društvo u čijem središtu će pojedinac-građanin. Drugim rečima, nacionalni identitet u današnjoj BiH je u većoj meri činilac dezintegracije, nego integracije društva.

Posmatranje navedenih vrednosnih orijentacija na nivou pojedinačnih klasa je omogućilo proveru hipoteze o vladajućoj klasi kao nosiocu modernizacijskih procesa. Ovde smo uslovno posmatrali i neke slojeve srednje klase (stručnjake, niže rukovodioce) zbog njihove važne uloge u iniciranju transformacijskih procesa i istrajavanju na društvenim reformama u čitavom nizu postsocijalističkih zemalja⁶⁵.

Kad je u pitanju rodna neravnopravnost, sve klase osim vladajuće su napravile modernizacijski iskorak prema odbacivanju neravnopravnosti žena u društvu. Ipak, u 2012. godini rodna ravnopravnost je bila preovlađujuća orijentacija samo kod stručnjaka i nižih rukovodilaca, dok su pripadnici prelaznog sloja (službenici, tehničari) podjednako prihvatili i odbacivali, a ostale klase i slojevi odbacivali ravnopravnost polova (najviše radnici i poljoprivrednici). Sličnu situaciju imamo kod netolerancije homoseksualnosti. Razlika je samo u tome što su pripadnici vladajuće klase imali još tradicionalnije stavove (po čemu su se izjednačili sa poljoprivrednicima i nekvalifikovanim radnicima), a u „zoni neutralnosti“ se našlo još više društvenih slojeva (privatni preduzetnici, prelazni sloj i kvalifikovani radnici). Kad je u pitanju tolerancija prema netradicionalnim normama ponašanja, sve klase i slojevi pokazuju tolerantnost (najviše stručnjaci i niži rukovodioci), osim nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika, za koje nije teško pretpostaviti da prihvataju tradicionalne vrednosti. Kod nacionalizma je prisutan gotovo identičan obrazac. Odbacuju ga gotovo sve klase (najviše stručnjaci i niži rukovodioci), osim kvalifikovanih radnika i poljoprivrednika. Organicizam i religioznost su duboko ukorenjene vrednosne orijentacije u svim delovima društva, s tom razlikom što u slučaju organicizma poljoprivrednici, radnici i vladajuća klasa imaju tradicionalnije stavove u odnosu na ostale klase i sloje-

⁶⁴ Mladen Lazić, Jelena Pešić. „Uticao modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama“, *Sociologija*, Vol. LVII, br. 2. 2015.

⁶⁵ Mladen Lazić Mladen Lazić (ur.), *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima.*, Beograd: Filip Višnjić, 2000.

ve. Na osnovu ovoga bismo mogli reći da je hipoteza samo delimično potvrđena. Očigledno je da vladajuća klasa nije nosilac modernizacijskih vrednosti u postsocijalističkom periodu i da se zajedno sa radnicima i poljoprivrednicima mogu smatrati „tvrđim jezgrom“ tradicionalizma. Objašnjenje za to treba potražiti nekoliko pravaca: u nedovoljno kvalitetnom sastavu vladajuće klase s obzirom da veći deo ove klase čine ispitanici koji su „bočnim vezama“ (preko očeva i supružnika koji su nosioci klasnog položaja) dospeli u ovu grupaciju, koji žive u ruralnim područjima i koji nemaju visoko obrazovanje. Pored toga, teritorijalni okvir istraživanja je bio prilično uzak (svega 100 hiljada stanovnika) i nije obuhvatao Banja Luku kao glavni administrativni, politički, ekonomski i kulturni centar Republike Srpske, što se moglo odraziti na smanjenu mogućnost „zahvatanja“ pripadnika vladajuće klase pomoću slučajnog uzorka. Treće, poduzorak vladajuće klase je bio premali za pouzdano zaključivanje. S druge strane, stručnjaci i niži rukovodioci su iskazali najveći nivo prihvatanja modernističkih vrednosti, a naša očekivanja su ispunjena kad su u pitanju ovi slojevi.

Prihvatanje liberalnih vrednosnih orijentacija u postsocijalističkom periodu predstavlja jedan od najkontroverznijih nalaza istraživanja. Obimnija empirijska građa nam je omogućila donošenje širih i preciznijih zaključaka. U oblasti političke regulacije društvenih odnosa većina naših pretpostavki se nije ispunila. Nasuprot očekivanju o rastu političkog liberalizma u postsocijalističkom periodu, što bi bilo u skladu sa novim normativno-institucionalnim poretkom, došlo je do njegovog opadanja, odnosno rasta njemu suprotstavljene orijentacije-autoritarnog kolektivismu. Drugim rečima, vrednosno-normativna disonanca se nije smanjila nego se povećala. Iako rast autoritarizma nije bio dramatičan (pola poena na skali od 1 do 5), prisutan je kod svih klasa/slojeva, što nam govori da je ova vrednosna orijentacija duboko prodrila u sve segmente društva. Specifični obrasci političkog liberalizma (koji se odnose na nezavisnost sudova i medija) se u nešto većoj meri prihvataju od opštih, mada i na tom polju političke regulacije dominira autoritarna orijentacija. Posmatramo li vrednosnu konzistenciju, primećujemo da je došlo do njenog povećanja, ali na način suprotan od očekivanog. Umesto da se, kako smo pretpostavili, ispitanici sve više slažu u prihvatanju liberalnih stavova, oni se sve više slažu u prihvatanju njima suprotavljenih, autoritarnih stavova. To je vidljivo kod svih pojedinačnih stavki gde smo imali podatke u obe vremenske tačke. Drugim rečima, autoritarizam ne samo što se raširio u odnosu na socijalistički period, nego se ispitanici više slažu oko njegovog prihvatanja. Jedina grupa koja „odskae“ u pogledu prihvatanja političkog liberalizma su stručnjaci i niži rukovodioci, ali samo kad je u pitanju specifični politički liberalizam. Ono što je takođe bitno istaknuti je to da se kolektivismu održao

na istom nivou na kojem je bio u socijalističkom periodu (prosečan skor u oba perioda je potpuno isti i iznosi 2,19) i da je to preovlađujuća orijentacija kod svih klasa i slojeva, kako u socijalističkom, tako i u postsocijalističkom periodu. Možda baš u tome leži jedan od razloga odbacivanja političkog liberalizma, ali i objašnjenje za opstanak nacionalizma dugo vremena nakon završetka etničkih sukoba.

Na području ekonomske regulacije društvenih odnosa smo imali mogućnost posmatrati veći broj vrednosnih orijentacija što je ovaj deo analize učinilo kompletnijim. Kad su u pitanju opšti principi ekonomskog liberalizma, kao što su dominacija privatne svojine, nemešanje vlade u ekonomske procese i u rad privatnih preduzeća, u postsocijalističkom periodu je došlo do opadanja procenta ispitanika koji prihvataju liberalnu orijentaciju, na osnovu čega bi se moglo zaključiti da je došlo do uvećanja vrednosno-normativne disonance. Međutim, istovremeno je došlo do opadanja protivnika liberalizma i porasta procenta neopredeljnih što je uticalo da prosečni skorovi budu u zoni prihvatanja liberalizma. Pravo iznenađenje se pojavljuje na klasnom nivou analize s obzirom da pripadnici srednje klase odbacuju liberalnu orijentaciju (koju su prihvatili u socijalističkom periodu) i prihvataju tipične obrasce državnog intervencionizma što je iznenađujuće. Postavlja se pitanje kako objasniti činjenicu da stručnjaci i niži rukovodioci odbacuju opšti ekonomski liberalizam, a da ga istovremeno druge klase i slojevi prihvataju? Objašnjenje verovatno leži u činjenici da su najobrazovaniji pripadnici društva najpre shvatili da je došlo do promene normativne osnove reprodukcije globalnog kapitalizma i da je državni intervencionizam postao instrument prevazilaženja ekonomske krize (to je bilo najvidljivije tamo gde je kriza bila najžešća - u najrazvijenijim zapadnim kapitalističkim zemljama). Iz te perspektive se podrška državnom intervencionizmu može posmatrati kao progresivno nastojanje najobrazovanijih društvenih slojeva da se spreči propadanje domaće ekonomije, bez obzira što se na taj način potkopavaju temeljni principi ekonomskog liberalizma i stvara unutarsistemska vrednosno-normativna disonanca. Kad je u pitanju vrednosna konzistencija, podaci ukazuju da dolazi do njenog povećanja na nivou uzorka, odnosno da se ispitanici sve više slažu u svojim stavovima prema opštim obrascima ekonomskog liberalizma, što je u skladu sa našom pretpostavkom.

Odbacivanje specifičnog ekonomskog liberalizma i prihvatanje suprotne orijentacije - redistributivnog etatizma je toliko prisutno da to predstavlja najveće iznenađenje u delu istraživanja koje se odnosi na intenzitet i raširenost vrednosnih orijentacija. Iako redistributivni etatizam predstavlja suštinsko obeležje socijalističkog poretka, ova vrednosna orijentacija je veoma prisutna i četvrt veka nakon propasti tog društvenog poretka. Ona je toliko duboko

ukorenjena u društvu u celini i svim pojedinačnim slojevima da slobodno možemo tvrditi da je to najprihvaćenija vrednosna orijentacija u postsocijalističkom periodu. Ovome treba dodati i podatak da ispitanici izrazito odbacuju jedan od osnovnih postulata liberalnog kapitalizma - tržišni fundamentalizam i prihvataju suprotnu orijentaciju - ekonomski protekcionizam, kako na nivou uzorka, tako i svih pojedinačnih slojeva. Paradoksalno je da u tome prednjače oni čija je egzistencija zasnovana na privatnoj svojini i tržišnom nadmetanju sa konkurencijom (preduzetnici i poljoprivrednici). Njihovi stavovi verovatno ne izražavaju neslaganje sa principima funkcionisanja tržišne ekonomije, već strah od nelojalne inostrane konkurencije, prvenstveno iz EU.

Zaključak

S obzirom na iznesene podatke, očigledno je da je vrednosno-normativna disonanca u postsocijalizmu porasla, što je suprotno početnoj hipotezi. To se delimično može pripisati promeni normativne osnove kapitalističkog poretka usled delovanja finansijsko-ekonomske krize, koja je dovela do unutarsistemske disonance. Ipak, snažno opiranje ispitanika osnovnim postulatima liberalno-kapitalističkog poretka ne može biti isključivo rezultat ekonomske krize, niti krize neoliberalnog modela akumulacije. Smatramo da se tu radi o istovremenom dejstvu više različitih činilaca koji deluju na različitim nivoima društvene stvarnosti i sa različitom determinističkom snagom. Tu bismo izdvojili: nasleđe socijalizma u vidu vrednosnih orijentacija koje su nespojive sa liberalno kapitalističkim poretkom (autoritarizam, kolektivizam, redistributivni etatizam, ekonomski protekcionizam), izneverena očekivanja stanovništva u pogledu društveno-ekonomskih reformi i strukturalnu neophodnost državne redistribucije. Ovde se prvenstveno misli na nezavršen proces restrukturisanja državnih preduzeća, što s vremena na vreme proizvodi potrebu da država „pomaže“ velika preduzeća, tzv. „gubitaše“, koja raspolažu sa velikim ekonomskim potencijalom, a nisu u stanju da tržišno posluju. Ništa manji problem nije nedostatak „zdravih“ investicija i nizak nivo privrednih aktivnosti, koji dovode do smanjenja potrošnje, rasta nezaposlenosti, opadanja životnog standarda i drugih negativnih posledica. Na taj način se ulazi u „začarani krug“ tako što „strukture omogućavaju masovnu mobilizaciju na temelju kolektivističko-redistributivnih vrednosti, a mogućnost takve mobilizacije pomaže održavanju takvih struktura“⁶⁶. Drugim rečima, iz socijaliz-

⁶⁶ Citirano prema: Mladen Lazić, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, 2011. str.139.

ma smo izašli, a u kapitalizam nismo ušli, barem ne u onakav oblik koji bi bio primamljiv širim slojevima društva. Pošto je stanje vrednosno-normativne disonance neodrživo na duži rok, mora doći ili do promene vrednosnih orijentacija stanovništva, odnosno mladih ljudi (što je spor i mukotrpan posao), ili do redefinisanja strategije i pravaca PST kako bi društvene reforme postale prihvatljivije za građane. U suprotnom, normativno-institucionalni poredak neće imati potrebni legitimitet, reforme će se nametati „odozgo“ (udruženim naporima EU i domaćih vlasti), a život „običnih ljudi“ će se odvijati u skladu sa vrednosnim obrascima koji manje ili više odstupaju od onoga što je poželjno i propisano. Kad tvrdimo da bi eventualna vrednosna preorijentacija bila spor i mukotrpan posao onda imamo u vidu da je vrednosna konzistencija mladih u postsocijalizmu prilično visoka i da se dodatno uvećala, što znači da se mladi sve više slažu u pružanju otpora osnovnim načelima liberalnog kapitalizma. U situaciji u kojoj nije završen temeljni preobražaj ekonomske i političke regulacije to može da oteža ekonomski i ukupni društveni razvoj⁶⁷.

Situacija nije ništa bolja ni kad je u pitanju modernizacija društva, odnosno širenje modernističkih vrednosnih orijentacija. Izgleda da su dešavanja tokom devedesetih godina značajno uticala na tok i dinamiku modernizacionih procesa, sa mogućnošću da se modernizaciona nit u nekoj vremenskoj tački potpuno prekine. Nepotpuna modernizacija iz perioda socijalizma je nadograđena procesom retradicionalizacije tokom devedesetih godina, što je ostavilo dugotrajne posledice u društvenoj svesti. Dominantne vrednosne orijentacije na kulturnom području su, kao i u periodu pred raspad socijalizma, konfuzna mešavina tradicionalnih i modernih vrednosnih obrazaca. Premda u periodu PST dolazi do opadanja patrijarhalizma, on je još uvek dominantna orijentacija, čak i među mladima. Visok nivo nacionalizma, organizma i religioznosti ne pruža nadu za brz i sveobuhvatan modernizacioni zaokret. Drugim rečima, etničko-religijske podele i snažna patrijarhalno-kolektivistička svest tvore okoštalu vrednosnu strukturu koja daje snažan podsticaj opstanaku tradicionalizma u našem društvu.

Literatura

Antonić, Slobodan. „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije“ u: A. Milić prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISIFF. 2004.

⁶⁷ Mladen Lazić, Isto, str.141.

- Blagojević, Mirko. *Religija i crkva u transformacijama društva: sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić. 2005.
- Golubović, Zagorka; Kuzmanović, Bora i Vasović, Mirjana. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 1995.
- Golubović, Zagorka. „Kulture u menjanju u istočnoj Evropi i Jugoslaviji: raskorak između nacionalnih i kulturnih obrazaca“, u: *Kulture u tranziciji*. Beograd: Plato. 1994.
- Gredelj, Stjepan. „Dominantne vrednosne orijentacije“ u: M. Lazić ur. *Razaranje društva – jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*. Beograd: Filip Višnjić. 1994.
- Hodžić, Alija. „Društvena struktura i kvaliteta života“. *Sociologija*, Vol. XXXIII, broj 3. 1991.
- Inglehart, Ronald; Welzel, Christian. *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Zagreb: Politička kultura. 2007. (originalno izdanje 2005).
- Janković, Aleksandar. „Teorije modernizacije i njihova primena u objašnjenju postsocijalističke transformacije u Centralnoj i Istočnoj Evropi“, u: Z. Milošević, Ž. Đurić prir. *(Dez)integracija država i identitet* (zbornik sa naučnog skupa). Beograd: Institut za političke studije. 2014.
- Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 2002.
- Lazić, Mladen; Pešić, Jelena. „Uticaj modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama“, *Sociologija*, Vol. LVII, br. 2. 2015.
- Lazić, Selena; Dunja, Poleti. „Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite“ u: M. Lazić ur. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja štampa. 2014.
- Lazić, Mladen; Pešić, Jelena. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: Lazić i Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISIFF. 2013.
- Lazić, Mladen; Pešić, Jelena. *Making and Unmaking State Centered Capitalism in Serbia*. Beograd: Čigoja štampa. 2012.
- Lazić, Mladen. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2011.

- Lazić, Mladen. „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123-144. 2011a.
- Lazić, Mladen; Cvejić, Slobodan. „Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“, *International Journal of Sociology*. Vol. 37, No. 3, pp. 54-74. 2007.
- Lazić, Mladen. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić. 2005.
- Lazić, Mladen; Cvejić, Slobodan. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“ u: A. Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF. 2004.
- Lazić, Mladen. „Osobnosti globalne društvena transformacije Srbije“ u: S. Bolčić prir. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF. 2002.
- Lazić, Mladen ur. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić. 2000.
- Lazić, Mladen. „Delatni potencijal društvenih grupa“, *Sociologija*, br. 2, str. 259-288. 1996.
- Lazić, Mladen ur. *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*. Beograd: Filip Višnjić. 1994.
- Lazić, Mladen. *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić. 1994.
- Lazić, Mladen. *U susret zatvorenom društvu. Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed. 1987.
- Linc, Huan; Stepan, Alfred. *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić. 1998.
- Maldini, Pero. „Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu“, *Anali hrvatskog politološkog društva*. 2005. Marković, Predrag. *Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik. 2012.
- Mladenković, U; Knebl, J. „Vrednosne orijentacije i preferencije životnih stilova adolescenata“, *Psihologija*, broj 3-4, str. 435-454. 2000.
- Pallant, Julie. *SPSS priručnik za preživljavanje*, Beograd: Mikro knjiga. 2009.
- Pantić, Dragomir. „Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične“, *Zbornik matice srpske za društvene nauke*, br. 118-119, Novi Sad. 2005.
- Pantić, Dragomir ur. „Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: Pogled u budućnost“ (okrugli sto), Beograd : Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka. 2003.

- Pantić, Dragomir. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. 1990.
- Pantić, Dragomir. „Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije“. *Psihologija*, Vol. XXIII, br. 3-4. 1990a.
- Pantić, Dragomir. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije. 1981.
- Pantić, Dragomir. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“ u: M. Popović ur. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka. 1977.
- Pantić, Dragomir. *Vrednosne orijentacije, osobine ličnosti i klasna pripadnost*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, doktorska disertacija. 1977a.
- Pavlović, Zoran. *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. 2009.
- Pavlović, Zoran. „Sociopsihološka analiza Inghartovog koncepta vrednosti samoizražavanja“, *Primenjena psihologija*, Vol. 2 (2), str. 149-166. 2009a.
- Pešić, Jelena. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“ u: M. Lazić prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja štampa. 2014.
- Petrović, Irena. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam“ u: M. Lazić prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja štampa. 2014.
- Rot, Nikola; Havelka, Nenad. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka. 1973.
- Sekulić, Duško. *Identitet i vrijednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura. 2014.
- Sekulić, Duško. „Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena“. *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 35-64. 2011.
- Sztompka, Piotr. *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell. 1999.
- Vratuša, Vera. *Tranzicija - odakle i kuda?* Beograd: Čigoja štampa. 2012.
- Županov, Josip. „Egalitarizam i industrijalizam“, *Sociologija*, god. XII, br. 1, str. 5-45. 1970.